

ФІЛОСОФІЯ ТА ПОЛІТОЛОГІЯ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНОЇ КУЛЬТУРИ

ISSN 2663-0265 (print) ISSN 2663-0273 (online)

Journal home page: <https://fip.dp.ua/index.php/FIP>

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

Надія Михайлівна Павлусів

Кандидат філософських наук,
старший викладач кафедри філософії
та педагогіки,
Львівський національний університет
ветеринарної медицини та біотехнологій
імені С.З.Гжицького,
вул. Пекарська, 50, Львів, 79010, Україна

E-mail: nadiyapv@i.ua, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4119-5663>

Nadia Mykhailivna Pavlusiv

Candidate of Philosophical Sciences,
Senior teacher of the Department of
Philosophy and Pedagogy,
Stepan Gzhytskyi National University of Veterinary
Medicine and Biotechnologies of Lviv,
St. Pekarska, 50, Lviv,
79010, Ukraine

УДК 340.12

**ГАРАСИМ СМОТРИЦЬКИЙ І ОСТРОЗЬКА БІБЛІЯ:
ФЕНОМЕН ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО ЛІДЕРСТВА
В УКРАЇНСЬКОМУ ВІДРОДЖЕННІ**

Received 14 September 2022; revised 25 October 2022; accepted 10 November 2022

DOI: 10.15421/352218

Анотація

Актуальність теми визначається викликами, котрі постали перед українським суспільством у зв'язку з цивілізаційними процесами та етнокультурними трансформаціями. Метою статті є сформулювати філософські положення про феномен інтелектуального лідерства в українському відродженні на прикладі праці Гарасима Смотрицького Острозька Біблія. Вітчизняні науковці активно обговорюють необхідність формування в Україні інтелектуальної національної еліти. Гарасим Смотрицький – блискучий зразок українського інтелектуала, здатного формулювати і вирішувати надскладні теоретичні і практичні проблеми і знаходити їх розв'язки, апробація яких триватиме багато століть. Острозька Біблія позначила вступ українців та інших слов'янських православних народів у нову технологічну епоху. Цивілізаційне лідерство у цьому етнокультурному регіоні у декілька десятиліть XVI століття безспірно залишилося за українцями. Видання Острозької Біблії визначило методологію та стандарти редакційно-видавничої роботи з текстами слов'янськими мовами на століття вперед, аж до сьогоднішнього часу. Особистість Гарасима Смотрицького неможливо відділити від найбільшого проєкту його життя – Острозької Біблії.

Гарасим Смотрицький організував міжнародну групу фахівців, котра забезпечила підготовку до друку тексту Біблії церковнослов'янською мовою, котра увійшла в історію як Острозька Біблія. Це звернення є безпрецедентним у вітчизняній історії за складністю поставлених задач, труднощами, а також наслідками для подальшого перебігу культурно-історичних процесів у Східній Європі. Острозька Біблія та пов'язана з нею науково-видавнича діяльність стали одним з ідеологічних витоків формування Козацької держави, а також інших політичних процесів на слов'янських землях, де сповідували православну віру. Зумівши створити організаційні та методологічні передумови для видання Острозької Біблії, а також довівши справу її видання до успішного завершення, Гарасим Смотрицький відбувся як інтелектуальний лідер доби Українського Відродження.

Ключові слова: *інтелектуальне лідерство, наукова критика тексту, герменевтика, технологія комунікації, біблеїстика, організація наукової діяльності, структури повсякденності.*

**HARASYM SMOTRYTSKYI AND THE OSTROG BIBLE: THE PHENOMENON OF
INTELLECTUAL LEADERSHIP IN THE UKRAINIAN REVIVAL**

Abstract

The topicality of the topic is determined by the challenges faced by Ukrainian society in connection with civilizational processes and ethno-cultural transformations. The purpose of the article is to formulate philosophical statements about the phenomenon of intellectual leadership in the Ukrainian revival using the example of Harasym Smotrytskyi's Ostrog Bible. The need for the formation of an intellectual national elite in Ukraine is actively discussed in the national social and scientific discourse. Harasym Smotrytskyi is a brilliant

example of a Ukrainian intellectual who is able to formulate and solve extremely complex theoretical and practical problems and find their solutions, the approval of which will last for many centuries. The Ostrog Bible marked the entry of Ukrainians and other Slavic Orthodox peoples into a new technological era. Civilizational leadership in this ethno-cultural region in several decades of the 16th century undisputedly remained with the Ukrainians. The edition of the Ostrog Bible defined the methodology and standards of editorial and publishing work with texts in Slavic languages for centuries to come, up to the present day. The personality of Garasym Smotrytskyi cannot be separated from the biggest project of his life - the Ostrog Bible.

Garasim Smotrytskyi organized an international group of specialists, which provided preparation for printing the text of the Bible in the Church Slavonic language, which went down in history as the Ostrog Bible. This achievement is unprecedented in national history in terms of the complexity of the tasks, difficulties, and consequences for the further course of cultural and historical processes in Eastern Europe. The Ostrog Bible and related scientific and publishing activities became one of the ideological origins of the formation of the Cossack state, as well as other political processes in the Slavic lands where the Orthodox faith was practiced. Having managed to create the organizational and methodological prerequisites for the publication of the Ostrog Bible, as well as bringing the matter of its publication to a successful conclusion, Harasym Smotrytskyi took place as an intellectual leader of the Ukrainian Renaissance.

Keywords: *intellectual leadership, scientific text criticism, hermeneutics, communication technology, biblical studies, organization of scientific activity, structures of everyday life.*

Актуальність теми пропонованої статті визначається викликами, котрі постали перед українським суспільством у зв'язку з цивілізаційними процесами та етнокультурними трансформаціями.

Як і в XVI столітті, українцям доводиться визначатися зі своїм місцем в ансамблі європейських та світових культур. Потреба в інтелектуальному лідерстві, як ніколи загострилася за рахунок відсутності вироблених готових моделей майбутнього. Гарасим Смотрицький в умовах XVI століття показав блискучий приклад інтелектуального лідера, здатного успішно справлятися з цивілізаційними викликами. Відповідний зріз історичного досвіду може бути повчальним для сьогоденних творців нової української ідентичності.

«Хто такий лідер? Це той, хто йде попереду. Якщо ви керуєте людьми, то повинні завжди почуватися впевненим у собі, вміти знаходити спільну мову з колективом, чути співрозмовника, бути відкритим до критики, вирішувати будь-які проблеми та не боятися труднощів. Найважливішим ключем до успіху лідера є саморозвиток. І для того, щоб стати лідером, доведеться багато працювати над собою» [Айзексон 2011].

Кожна епоха актуалізує розгляд тих чи інших епізодів історії минулого, під новим, часто несподіваним кутом зору. Ось і нам спало на думку по-іншому розглянути життя і діяльність видатного українського мислителя

та організатора інтелектуального життя своєї епохи Гарасима Смотрицького, враховуючи при цьому вироблені у XX столітті концепції структуралізму, комунікації, герменевтики, феноменології тощо.

Коректність такого підходу до проблеми обґрунтовуємо тим, що наслідки діяльності Гарасима Смотрицького все ще належать до живої соціальної реальності українського суспільства, а не перетворилися на предмет «філософської археології».

Метою статті є сформулювати філософські положення про феномен інтелектуального лідерства в українському відродженні на прикладі праці Гарасима Смотрицького Острозька Біблія.

Сьогодні багато говоримо про необхідність формування в Україні інтелектуальної національної еліти. Гарасим Смотрицький – блискучий зразок українського інтелектуала, здатного формулювати і вирішувати надскладні теоретичні і практичні проблеми і знаходити їх розв'язки, апробація яких триватиме багато століть.

Основні положення.

З точки зору сьогоденнього аналізу видається підставним змістити акцент з технічної на організаційно-редакторську сторону запровадження книгодрукування на українських землях. Можна припустити, що князь Костянтин-Василь Острозький з його можливостями міг скористатися послугами

найкращих європейських друкарень, а от сформувати та надрукувати текст Біблії церковнослов'янською мовою у вигляді, придатному до друкування, виявилось можливим лише на українських землях Речі Посполитої завдяки зусиллям групи інтелектуалів, згуртованих та очолених Гарасимом Смотрицьким.

Кожен переклад Біблії означає епоху історії будь-якого народу: політичну, лінгвістичну, конфесійну, культурну.

Острозька Біблія позначила вступ українців та інших слов'янських православних народів у нову технологічну епоху. Цивілізаційне лідерство у цьому етнокультурному регіоні у декілька десятиліть XVI століття безспірно залишалось за українцями.

Видання Острозької Біблії визначило методологію та стандарти редакційно-видавничої роботи з текстами слов'янськими мовами на століття вперед, аж до сьогодення часу.

Особистість Гарасима Смотрицького неможливо відділити від найбільшого проєкту його життя – Острозької Біблії. Так само, як Колумб, Магеллан, да Вінчі та інших – від їхніх звершень.

Сьогодні ми звикли до друкованої книги, котра перетворилася зі способу організації представлення та зберігання інформації на елемент побуту та предмет масової культури. Щодо середини XVI століття, таке бачення ситуації було б анахронізмом. Відомий канадський культуролог Маршал Мак-Люен у своїй класичній праці «Галактика Гутенберга» сформулював та виклав цілісну теорію, котра розкриває всі аспекти впливу книгодрукування на людську цивілізацію. Цей вплив набагато глибший і всеосяжний, ніж здається на перший погляд. Книгодрукування суттєво змінило базові, психолінгвістичні характеристики функціонування як індивідуальної, так і колективної свідомості, реформувало світогляд та підвалини соціального порядку, зокрема релігії. Варто пригадати, яке значення у протестантизмі відводиться самостійному вивченню Святого Письма.

Отже, перед Герасимом Смотрицьким та групою його однодумців, співробітників постало два надзвичайно складних завдан-

ня: по-перше, створити версію Біблії тогочасною церковнослов'янською мовою (котра сама нараховувала декілька версій, «ізводів»); по-друге, адаптувати каліграфію, орфографію та ряд інших атрибутів письма до технічних вимог книгодрукування. Для фактологічної повноти наведемо тут приклад, що не всі системи рукописного письма можуть бути адаптовані до друкарської технології. Так, у сучасному Пакистані існує одна з версій арабського письма, книгодрукування на якій неможливе. Варто також зазначити, що відсутність традицій книгодрукування церковнослов'янською мовою змусило передавати цілий ряд діакритичних знаків, котрі вже в XVI столітті втратили орфографічне, фонетичне та синтаксичне значення.

Острозька Біблія та обумовлена її появою традиція книгодрукування церковнослов'янською мовою завершили рукописний період її функціонування. Адже відомий той факт, що після запровадження книгодрукування незворотних змін зазнає рукописне письмо відповідної мови. За технологічною новизною, складністю та значенням цього звершення видання Острозької Біблії можна поставити в один ряд з технологіями мобільного зв'язку, інтернету, соціальних мереж. Знову ж таки не можна забувати про те, що аналізований процес відбувався в середині XVI століття. Відомий британський історик фінансів Найял Фергюсон присвятив проблемі розвитку комунікаційних структур суспільства науково-популярну книгу «Площі та вежі».

Одним із соціологічно фіксованих наслідків видання Острозької Біблії стало зміцнення позицій православної церкви у східних теренах Речі Посполитої, що виявилось в успішному повстанні під проводом Богдана Хмельницького та створенні Козацької держави. Духовний та інтелектуальний потенціал Острозької Біблії все ще продовжує впливати на цивілізаційний та лінгвістичний розвиток у слов'янських республіках колишнього СРСР та на Балканах.

Як відомо, один із способів аналізу того чи іншого явища, є розгляд його наслідків.

Видання Острозької Біблії зумовило потребу і зробило можливим створення першої

граматики церковнослов'янської мови, автором якої став син Гарасима Смотрицького – Мелетій Смотрицький.

Для того, щоб відредагувати такий великий за обсягом текст, необхідно було хоча б інтуїтивно, на рівні практичного застосування уніфікувати орфографію, пунктуацію, лексику та інші мовні характеристики тексту. У структурі тексту Острозької Біблії присутня система правил та стандартів церковнослов'янської мови, прийнята її редакторами. «Грамматика» Мелетія Смотрицького об'єктивувала цю структуру тексту. З позицій науково-методичних підходів початку ХХ століття такого роду логічні операції та перетворення лінгвістичного матеріалу оформилися в окремий напрямок наукового пізнання – структурну лінгвістику. Промовистим фактом, який засвідчує значення граматики Мелетія Смотрицького, є спогади вже зрілого Михайла Ломоносова, який вивчив цю граматику в юнацькі роки і вважав її книгою, яка сформувала його як особистість і пробудила прагнення до наукової діяльності.

Сьогодні може видатися, що у розпорядженні редакторів Острозької Біблії був певний набір методології упорядкування та критики тексту, лінгвістичного аналізу та тексту, яку методологію треба було застосовувати до наявного матеріалу. Насправді, редакторам довелося розробляти для себе цю методологію «на ходу», під час роботи з самим текстом та джерелами до нього. Зрештою, як уже зазначалося, кожен переклад Біблії у будь-якого народу, стимулював розвиток філософії та зародків лінгвістики.

З точки зору сучасної лінгвістики кожен версію Біблії можна розглядати як словник відповідної мови з контекстним апаратом, адже відносна стабільність тексту будь-якою мовою робить Біблію ефективним засобом перекладу слів однієї мови на іншу.

На початку ХХІ століття такого роду завдання вирішується програмним забезпеченням, здатним розпізнавати текст та автоматично його перекладати з контекстним з'ясуванням значення кожного слова.

У другій половині ХVІІ століття в Англії було видано Декалотту – паралельний текст

Біблії десятима мовами. Острозька Біблія з моменту її видання виконувала функції найбільш повного словника церковнослов'янської мови.

Порівнюючи Острозьку Біблію з іншими друкованими перекладами Біблії різними мовами, котрі з'являлися у той час, необхідно зазначити її «офіційний» характер. Острозька Біблія була визнана стандартним текстом Святого Письма і використовувалася у богослужіннях. Натомість видана у 1561 році Біблія польською мовою використовувалася для домашнього (келейного) читання. Перша офіційна версія Біблії латиною (Вульгата Климентіна) була надрукована у 1592 році. Перша офіційна версія Біблії (у протестантів) англійською мовою (Біблія Короля Якова) була надрукована у 1611 році.

Відомий французький соціолог, історик, культуролог Фернан Бродель сформулював концепцію «структур повсякденності». Це форми соціальної організації, звичаї, побут, технології, котрі відтворюються у процесі щоденної життєдіяльності всього суспільства: в неділю люди ходять до церкви, літом варять варення, у вересні починається новий навчальний рік, протягом дня люди снідають, обідають та вечеряють. Отакий-от буденний, рутинний досвід багатьох-багатьох поколінь людей узагальнюється у формах політичної, духовної культури, мистецтва. «Повсякденність – царина дійсності, соціокультурна реальність, у якій людина може зрозуміти інших людей і спільно з ними діяти: тут виникає їхній спільний, комунікативний світ, а сама повсякденність постає як специфічна форма соціалізації людини» [Бродель 1986: 72] Острозьку Біблію як книгу, текст і артефакт можна розглядати як елемент структур повсякденності українського суспільства кінця ХVІ і ще двох наступних століть, яка вплинула на цілий ряд складних соціальних структур вищого порядку, в тому числі на державну політичну організацію, тобто на Козацьку державу.

Згідно риторичної та стилістичної традицій, властивій літературі церковнослов'янською мовою, Гарасим Смотрицький у передмові робить критичні зауваження щодо обмеження власних здібностей та можливостей

і покладається на допомогу і сприяння Бога Вседержителя. «Задумав я і почав я це дуже шляхетне діло ... тому дякую Тобі і прославляю Твоє пресвяте ім'я ...» [Острозька Біблія 2006: 5], «А я многогрішний і недостойний, ... вважаю що слово передмови цього охопити не може. Адже, так як ніхто не може покласти іншої основи, за винятком існуючої, якою є Ісус Христос, також і на ньому збудованого ніхто не може поставити, за винятком існуючого яким є божественне писання Старого Завіту і нової благодаті» [Острозька Біблія 2006: 17]; «як праведник, повчи з милосердям і напімни; я готовий це прийняти радше ніж грішника що олією намащує мою голову ... Я ж склав, так як міг, своїм малим розумом ...» [Острозька Біблія 2006: 19].

Смотрицький цілком усвідомлював, що здійснена ним праця покликана структурувати культурний простір суспільств Східної церкви, що спілкуються слов'янською мовою: «всім, що спілкуються слов'янською мовою і що єднаються в православ'ї цієї ж Церкви ... з Божої волі ... я удостоївся почати і побачити завершення цього чесного та превеликого діла, яке сьогодні бачите перед собою» [Острозька Біблія 2006: 6]. Смотрицький акцентує увагу на пріоритеті духовності в культурологічному дискурсі сучасної йому доби. «Шукайте скорше Божого царства і його справедливості, і все вам додасться» [Острозька Біблія 2006: 7].

Один з поштовхів до здійснення ним видавничого проєкту він вважав кризу церковного життя, а видання Біблії розглядав як духовну зброю. «Кого з вас ... не огорнув жаль, коли бачите що древня Христова Церква клониться до упадку ... хто не засмутиться, бачачи, що Богом засаджений виноградник обскубує кожний, хто йде дорогою, тому що знищена його огорожа» [Острозька Біблія 2006: 7]; «в теперішньому останньому часі через недбання за гріхи і наше погане виховання розгорівся великий полумінь підступних і багатоголових ересей, що виступають проти церковних передань з одного на друге, що аж і до самого голови Церкви прийшли» [Острозька Біблія 2006: 14].

Смотрицький добросовісно і у деталях

описує історію пошуків джерел для видання повного тексту та організаційні труднощі, з котрими йому довелося зіткнутися; «книг, що називаються Біблія на виконання цього діла на початку ми не мали ... у всіх країнах нашого роду і слов'янської мови не знайдено ні однієї, яка б містила всі книги Старого Завіту» [Острозька Біблія 2006: 8].

Смотрицький сформував остаточний текст своїм одноособовим рішенням, однак при цьому добросовісно і ретельно зважував усі доступні тексти і думки сучасних йому фахівців: «знайшов я потрібні книги і працівників для святого цього діла. Добре порадившись з ними і багатьма іншими, я вибрав список древнього славного письма і преглибокої мови, із тексту грецького 72-ма блаженними і богомудрими перекладами на ревне благання любителя книг Філадельфа, єгипетського царя, перекладений з єврейської мови на грецьку» [Острозька Біблія 2006: 9].

У душі свого часу, а це була епоха Відродження, Смотрицький вказує на необхідність емпіричного і раціонального компонентів у цілісній структурі духовного пізнання. «Справді великою є таємниця віри. Бог з'явився в тілі, оправдався в душі, показався ангелам, був проповідуваний між народами, в нього повірили у світі, він піднявся у славі» [Острозька Біблія 2006: 12].

Смотрицький вказує що епоха конкуруючих підходів (в епоху ересей) виникають передумови для уточнення та кристалізації світоглядної системи та культурно-історичної традиції: «... бачачи таку велику хмару різних кепкунів і ворогів, що нас оточують, і такий великий упадок недосвідчених та неутверджених, а також невинних, які вважають, що вони знайшли правдиву віру, задля того це подано. Так і нам потрібно очистити наші почуття і зодягнувшись у божу зброю ... ставати до бою і сміливо боротися, підкоряючись під сильну божу руку, і ніщо не зможе нам пошкодити» [Острозька Біблія 2006: 15].

Смотрицький вказував на необхідність ретельного опрацювання матеріалу, неприпустимість упереджених, непідготовлених висновків, необхідність формулювання лише зважених, обґрунтованих позицій. «Будь

швидким слухати, а повільним говорити, однак прикладайся до науки на скільки можеш, і проси у того, хто дає мудрість і добру відповідь ... Нечистих балачок цурайся ... слід стерегтися поганих розмов, бо вини нищать добрі звичаї, нищать уми людей і позбавляють їх правди [Острозька Біблія 2006: 16].

Смотрицький ставився до тлумачення тексту з герменевтичною повнотою: «і досліди божественні писання з розумінням, а не недбайливо, і на кожній сторінці знайдеш велич і похвалу божественного писання, користь і правильну дорогу свого спасіння і винагороду – одержання різnorodних вічних благ» [Острозька Біблія 2006: 18].

Смотрицький усвідомлював, що здійснена ним та його однодумцями масштабна праця вдосконалила їх самих. «Це діло досвідчених спонукає показати образ кращого, ненавчених тягне до навчання ... Вони (єретики – Н.П.) побачивши наші добрі діла, з нами в православної вірі, що прославляють нашого Батька

що на небесах» [Острозька Біблія 2006: 19].

Висновки.

Герасим Смотрицький організував міжнародну групу фахівців, котра забезпечила підготовку до друку тексту Біблії церковнослов'янською мовою, котра увійшла в історію як Острозька Біблія. Це звершення є безпрецедентним у вітчизняній історії за складністю поставлених задач, труднощами, а також наслідками для подальшого перебігу культурно-історичних процесів у Східній Європі. Острозька Біблія та пов'язана з нею науково-видавнича діяльність стали одним з ідеологічних витоків формування Козацької держави, а також інших політичних процесів на слов'янських землях, де сповідували православну віру. Зумівши створити організаційні та методологічні передумови для видання Острозької Біблії, а також довівши справу її видання до успішного завершення, Герасим Смотрицький відбувся як інтелектуальний лідер доби Українського Відродження.

Бібліографічні посилання

- Айзексон, У. (2011). *Стив Джобс*. М.
Бродель, Ф. (1986). *Структури повсякденності: можливе і неможливе*. Т.1. Пер. з франц. Л.Е.Куббеля. М.: Прогрес.
Ісаєвич, Я.Д. (2010). *Острозька Біблія*, в: *Енциклопедія історії України*: Т.7. Редкол.: В.А.Смолій (голова) та ін. НАНУ. Ін-т історії України. К.: Наукова думка. [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Ostrozka_Bibliia (дата звернення 28.08.22)
Крейг, Н. (2019). *Лідерство починається з призначення*. Пер. з франц. В.Галкіна. К.
Мак-Люен, М. (2011). *Галактика Гутенберга. Становлення людини друкованої книги*. К.: Ніка-Центр.
Острозька Біблія: Острог 1581. (2006). Опрацював та приготував до друку ермн. архимандрит др. Рафаїл (Роман Торконяк). Львів. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://volart.com.ua/art/fedoriv/1.pdf> (дата звернення 28.08.22)
Фергюсон, Н. (2018). *Площі та вежі. Соціальні зв'язки від масонів до фейсбуку*. Пер. з англ. К.Диса. К.

References

- Aizekson, U. (2011). *Styv Dzhobs* [Steve Jobs]. М. (in Russian)
Brodell, F. (1986). *Struktury povsednevnyosti: vozmozhnoe y nevozmozhnoe* [Structures of Everyday Life: Possible and Impossible]. Т.1. Пер. z frants. L.E.Kubbelia. М.: Prohres. (in Russian)
Ferguson, N. (2018). *Ploshchi ta vezhi. Sotsialni zviyazky vid masoniv do feisbuku* [Squares and Towers. Social Connections from Freemasons to Facebook]. Пер. z anh. K.Dysa. К. (in Ukrainian)
Isaievych, Ya.D. (2010). *Ostrozka Bibliia* [Ostrog Bible], in: *Entsyklopediia istorii Ukrainy*: Т.7. Redkol.: V.A.Smolii (holova) ta in. NANU. In-t istorii Ukrainy. К.: Naukova dumka. Retrieved August 28, 2022 from http://www.history.org.ua/?termin=Ostrozka_Bibliia (in Ukrainian)
Kreih, N. (2019). *Liderstvo pochynaietsia z pryznachennia* [Leadership begins with recognition]. Пер. z frants. V.Halkina. К. (in Ukrainian)
Mak-Liuen, M. (2011). *Halaktyka Hutenerberha. Stanovlennia liudyny drukovanoi knyhy* [The Gutenberg Galaxy: The Making of Typographic]. К.: Nika-Tsentr. (in Ukrainian)
Ostrozka Bibliia: Ostroh 1581 [Ostrog Bible.]. (2006). Opratsiuvav ta pryhotovyv do druku yermn. arkhymandryt dr. Rafail (Roman Torkoniak). Lviv. Retrieved August 28, 2022 from <https://volart.com.ua/art/fedoriv/1.pdf> (in Ukrainian)